

Abbasi Sarayında Ümmüveledlerin Yönetime Etkisi: Hayzürân, Şağab ve el-Kahramâniye Örneği

The Influence of the Ummwalads on the Administration in the Abbasid Palace: The Example of al-Khayzuran, Shaghab and al-Qahramaniya

Cuma KARAN

Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı
Dr. Lecturer, Trabzon University, Faculty of Theology, Department of Islamic History,
Trabzon / Turkey
cumakaran@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0001-1917-7903

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 18 Mayıs / May 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 10 Eylül / September 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.29288/ilted.739413

Atıf / Citation: Karan, Cuma. "Abbasi Sarayında Ümmüveledlerin Yönetime Etkisi: Hayzürân, Şağab ve el-Kahramâniye Örneği / The Influence of the Ummwalads on the Administration in the Abbasid Palace: The Example of al-Khayzuran, Shaghab and al-Qahramaniya". *ilted: ilabiyat tetkikleri dergisi / journal of ilabiyat researches* 54 (Aralık / December 2020/2) 379-402. doi: 10.29288/ilted.739413

İntihal: Bu makale, özel bir yazılımca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by a special software. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilahiyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

İslam tarihinde önemli bir yere sahip olan Abbasi Devleti'nin ilk döneminden "Emirü'l- Ümerâlar" dönemine kadar toplam yirmi bir halife devlete hükmetmiştir. Bu halifelerin hayatları incelendiğinde üçü hariç diğerlerinin ümmüveled olduğu görülmektedir. Bu câriyelerin bazıları bir halifenin eşi iken daha sonra gelecek halifenin annesi olmaktadır. Ümmüveledlerin bu sıhriyyet bağları dolayısıyla yönetime etkileri kaçınılmaz olmuştur. Abbasi Devleti'nin ilk döneminde ümmüveled olan halifeler kimlerdi? Abbasi Devleti'ni halife yönetirken, bu ümmüveledler halife üzerinde ne kadar etkiliydiler? Halifenin hür eşlerinden olan çocuklarına rağmen niye bu ümmüveledlerin çocukları halifelik makamına oturuyorlardı? el-Kahramâniye gibi kadınlardan oluşan bir yapının Abbasi sarayındaki ağırlığının yanı sıra özellikle öne çıkmış ümmüveled olan Hayzürân ve Şağab'ın devlet üzerindeki etkileri neler olmuştur? Bu makale ve buna benzer bazı sorulara o dönemin ilk dönem kaynaklarından hareketle bir araştırma ile cevap bulma etrafında şekillenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abbasi Halifeleri, Cârîyeler, Ümmüveled, Hayzürân, Şağab.

Abstract

From the first period of the Abbasid state to the "Amir al-Umaras" period, which has an important place in the history of Islam, a total of twenty caliphs have ruled. When the lives of these caliphs are examined, all but three of them are children of concubines called "ummwalads". While some of these concubines were the wives of a caliph, they became the mother of the next caliph. Due to these kinship ties of ummwalads their influences on the administration were inevitable. Who were the ummwalad caliphs in the first period of the Abbasid state? How influential were these ummwalads on the caliph when the caliph ruled the Abbasid state? Why did the children of these ummwalads become the caliphate, while the caliph had children born by free wives? In addition to the dominance of a structure consisting of women like al-Qahramaniya in the Abbasid Palace, what were the effects of ummwalad al-Khayzuran and Shaghab khatuns, who were especially prominent, on the state? This article has been formed with the aim of finding answers to these and some similar questions, with a research on the earliest sources of the period.

Keywords: Abbasid Caliphs, Concubines, Ummwalad, al-Khayzuran, Shaghab.

Extended Summary

"Umm al-walad," which means "mother of the son" and refers to a slave woman impregnated by her owner, is a woman among concubines who bears a child to her owner. The slavery/concubinage phenomenon that has existed throughout history gained high economic value first in wars and then as a commercial commodity. Although Islam introduced measures to improve the situation, it could not completely end the practice as its background continued to be supported. In total, 21 caliphs ruled in the first period of the five-century long Abbasid Caliphate when the central government was strong and which is known as "the absolute power period" (132-324/749-936) starting with as-Saffah period (132-136/750-754) and ending with al-Muqtadir's son ar-Radi Bi'llah'S period (322-329/934-940). During this time, "ummwalads" were always influential on Abbasid caliphs. Many caliphs and rulers took concubines into their palaces to use for different purposes. Abbasid caliph al-Ma'mun would gift a concubine to someone whose true intentions he wanted to understand and the concubine would act as the caliph's spy. The opposite was also possible. Certain individuals outside the palace would make use of the concubines at the palace for their interests and influence. Eighteen out of 21 caliphs, including Abu Jafar, al-Mansur, al-Hadi, Harun ar-Rashid, al-Ma'mun, al-Mu'tasim, al-Wathiq, and al-Mutawakkil until the amir al-umara period, had mothers who were concubines known as "ummwalads." These ummwalads were influential on the caliphs and by extension on the administration, either through their status as wives or as mothers. Although each had a different degree of influence, some of them asserted themselves in social, political and economic spheres. Al-Khayzuran and Shaghab were two of the prominent ummwalads. Yemeni concubine Atta al-Jurashiyyah had become famous for her title al-Khayzuran, which means "rattan or bamboo," due to her physical beauty and

tall stature. Along with her intelligence, her physical beauty was her strongest influence on the caliph. In the most powerful age of the Abbasid Caliphate, she was recorded in history as the most influential wife of caliph and mother of caliph during the period of her husband al-Hadi and her children from him al-Hadi and Harun. Al-Khayzuran, a dominating and influential woman, took advantage of al-Mahdi's permissive and lenient personality and wielded influence over the entire palace. She openly interfered with state affairs, issued orders and bans and annulled orders at will. Upon the death of her husband al-Mahdi, she managed to have her son al-Hadi elected as caliph at the expense of the children of other free women. As the mother of the new caliph, al-Khayzuran was hoping to maintain her power and comfort but faced the opposite. Al-Khayzuran and al-Hadi clashed since al-Hadi opposed al-Khayzuran's attempts to sustain the influence she wielded at the time of al-Mahdi. Therefore, al-Khayzuran began to feel strong hatred and grudge against al-Hadi. When she learnt that the caliph al-Hadi wanted to replace his brother Harun ar-Rashid with his son Jafar as the crown prince, al-Khayzuran made a move that was not expected of a mother. Despite dissenting accounts, according to the prevailing opinion, al-Khayzuran killed his ill son caliph al-Hadi by sitting on him after having concubines gag him. She then nonchalantly informed vizier Yahya ibn Khalid Barmaki of the caliph's death and personally managed the election of Harun ar-Rashid as the new caliph who was obedient to her. Al-Khayzuran regained her former power and obtained immense fortune after eliminating her disobedient caliph son and installing her subordinate son Harun ar-Rashid as caliph. She kept both political and economic power in her hands and achieved her former glory. Another ummwalad that was influential in the Abbasid administration was Shaghab, known as "Umm al-Muqtadir." Although she wielded influence on her harem and later husband al-Mu'tadid, she was far more influential during the reign of her son al-Muqtadir and subsequent periods. In these periods, she held both political and considerable economic power. Shaghab established a number of foundations and spent money through these foundations to assist pilgrims with their pilgrimage and provide them with water. She appointed the famous doctor Sinan ibn Thabit ibn Qurra to a hospital she founded in Baghdad that was named after her and allocated 7000 dinars per year from her special budget to the doctor and the other hospital staff. However, the period of al-Qahir Bi'llah, who became ruler after the death of al-Muqtadir, brought bad days for Shaghab. The new caliph refused to allow Shaghab interfere in his affairs. It was not easy for Shaghab, who practically kept reins of state and power in her hands for 25 years during the rule of al-Muqtadir, to cede this power and eventually her attempts at interfering in governance led to her entire assets being confiscated, being tortured and even being killed. Al-Qahramaniya was an influential structure composed of women inside the Abbasid palace. The structure that wielded particular influence on the administration during the time of al-Khayzuran is known better for its power than its composition. These concubines who influenced and captivated caliphs with their physical beauty as well as beautiful voice, singing and poetry skills were influential not only in the Abbasid caliphate but in many other states as well.

GİRİŞ

Beş asra yakın bir döneme hükmeden Bağdat Abbasi halifelerinin devlet idaresindeki başarılarının ve başarısızlıklarının arkasında elbette birçok neden vardır. Çünkü ilahi kudretten sonra varlık âleminde tarihin ana aktörü insandır¹ ve insan unsurunun olduğu her yerde bu unsura etki eden faktörlerin farklılığı ve etkisi kaçınılmazdır. Genel itibarıyla bakılacak olursa İslam tarihi, daha çok erkeklerin yön-

¹ "Tarihin öznesi" meselesi başlı başına müstakil ve bir geniş konu olup, bununla ilgili farklı tartışmalar olmuştur. Bu konuda geniş bilgi için bk. Mazharuddin Sıddıki, *Kur'an'da Tarih Kavramı* (İstanbul: Pinar Yayınları, 1982); Mutahhari, *Tarih ve Toplum* (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991), 182; Ahmet Keleş, "İslam Geleneğinde Tarihin Öznesi Sorunu", *İslâmî İlimler Dergisi* 3/2 (2008), 63-75; Mustafa Özkan, "Tarihin Öznesinin Tespitinde, Kur'an'ın Tarih İlmine Katkısı/Kaynaklığı Üzerine -Bedir Savaşı Örneği-", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsiki Dergisi* 8/16 (2010), 19-33.

lendirdiği ve dolayısıyla baskın karakterler olarak erkeklerin öne çıktığı bir süreç görünümündedir. Bununla birlikte kadınların hangi sınıfta, hangi yüzyılda ve hangi millette olursa olsun erkeklerin devlet idaresi ile ilgili işlerinde her zaman büyük etkileri ve müdahalelerinin varlığı da bir gerçektir. Bu etki, milletlerin gelenek, görenek ve ahlaklarına göre bazen azalmış, bazen de çoğalmıştır. Diğer taraftan kadınların, padişahlık gibi mutlakiyetle idare olunan devlet yönetimlerinde daha da etkin olduğunu söylemek mümkündür.²

Beş asırlık Abbasi Devleti'nin ilk dönemini oluşturan ve merkezî yönetimin güçlü olduğu, Abbasiler için “mutlak hâkimiyet dönemi” (132-324/749-936) olarak da tanımlanabilecek Seffâh (132-136/750-754) dönemi ile başlayıp Muktedir'in oğlu olan Râdî Billâh (322-329/934-940) ile son bulan dönemde, toplam yirmi bir halife görev yapmıştır. Bu süreçte görev yapan halifelerin yetişmesinde ve daha sonra halifelik müddetleri boyunca yönetimlerinde annelerinin çok etkili olduğu tarihî bir gerçektir.

Birçok hulefâ ve ümerâ saraylarına, değişik amaçlarla kullandıkları câriyeler almışlar hatta “saltanat ve idare işlerini bırakarak üftade oldukları câriyelerle vakit geçirmişlerdi. Hânende ve sâzende câriyeler, her nevi câriyelerden ziyade hulefâyâ tesir icra ederlerdi. İşte bunların bu nüfuz ve tesirlerinden bilistifade en mühim hafiyelik işleri yahut rütbe ve mansıp istihsali için câriye isti'mâl olunurdu. Hulefây-i Abbasiye'den Me'mûn, bir adamın ahvalini anlamak istediği zaman hafiyelik etmek üzere o adama güzel bir câriye ihdâ ederdi.”³ Bunun tersi de mümkündür. Sarayın dışında olan bazı kimselerin menfaat veya nüfuz sağlama adına devlet veya saraydaki işlerini gördürmek için saraylardaki câriyeleri kullanırlardı. Bu câriyelerin çoğu İran, Türk, Rum, Kürt, Berber, Habeş ve diğer milletlerden gelen câriyelerdi.⁴

“Efendilerine çocuk veren hanımlar” olarak literatürümüzde yer alan ümmüveled tanımlaması, Abbasi Devleti siyasi çevrelerinde hayli ağırlığı olan bir kavramdır. Zira ilk dönemde görev yapmış olan toplam yirmi bir halifenin, tespit edebildiğimiz kadarıyla üçü hariç, diğer on sekizinin anneleri ümmüveled denilen

² Corci Zeydan, *İslam Uygarlık Tarihi*, çev. Nejdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 2/475. Ümmüveled ve kadın sultanlarla ilgili akademik ve popülist çalışmalar olmuştur. Bu konudaki bazı çalışmalar için bk. Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1963); Necdet Sakaoglu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları Valide Sultanlar, Hâtunlar, Hasekiler, Kadımfendiler, Sultanevendiler* (İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2008); Ahmet Refik Altınay, *Kadınlar Saltanatı* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2011); Ali Hatalmış, *Abbasi Halifelerin Ümmüveled Eşleri* (Ankara: İlahiyât, 2020); Fatma Mernissi, *Hanım Sultanlar (İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar)*, çev. M. Ali Kayabab - Filiz Nayır (İstanbul: Cep Kitapları A.Ş., 1992); Sibel Eraslan, *Kadın Sultanlar* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019).

³ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 1/260. Câriye ile ilgili geniş bilgi için bk. Feyza Betül Köse, *Cariye* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018).

⁴ Zeydan, *İslam Uygarlık Tarihi*, 2/456.

câriyelerden oluşmaktadır. Bu câriyeler bir yandan efendileri olan halifelerin eşleri olmakla devleti yöneten kişiye en yakın insanlar vasfını elde etmişler, diğer taraftan da ölen eşlerinin ardından yeni seçilen halifenin annesi olarak idarenin üzerinde etkilerini devam ettirmişlerdir.

Bu çalışmada Abbasilerin kuruluşundan emîrû'l-ümerâlar dönemine kadar yani 132-324/750-936 yılları arasında geçen ümmüveled olan halifelerin tespiti, ümmüveledler hakkında (varsa) malumatlar ve özellikle de bazılarının yönetimdeki etkileri ele alınacaktır. Kaynaklarımız ümmüveledlerin durumlarını ve etkilerini tek tek saymaktan çok, bazılarının etkin gücüne ve idare üzerindeki tesirine geniş yer vermişlerdir. Bu sebeple kaynaklarda geniş yer tutan iki ümmüvelede ve kadınlardan müteşekkil bir yapı olan el-Kahramâniyye'ye kısaca bakmakla yetineceğiz.

1. ÜMMÜVELED KAVRAMI

Efendisi olan kişiden çocuk sahibi olan cariyyeye “ümmüveled” denir.⁵ Bu kavram, tarihî köklerde kendine yer bulmuş olan ve kadın köleliğinin anlam derinliğinden hareketle sübut bulmuştur. “Köleliğin esasî hiç şüphesiz, kendi zevkini tatmin için başkalarının bedenini her yönüyle sömürmek manasını ihtiva etmektedir. Bu yönüyle kölelik beşer tarihi kadar eski”⁶ ve geçmişi insanlığın tarihiyle adeta özdeşdir. Zira savaş olgusunun varlığını korumuş olduğu bütün dönemlerde kölelik/câriyelik gerçeği de toplumsal hayatın bir gerçeği olmuş ve daha sonra ise ekonomik bir meta olarak hayatın bir parçası haline gelmiştir. İnsanlık tarihinin bütün medeniyetlerinde, ilahi veya beşerî bütün dinlerde bu sınıfın varlığı ciddi bir yekûn teşkil etmiş ve var olagelmiştir.⁷

Dünyanın birçok yerinde kurulduğu gibi İslam coğrafyasında da “Sûku Rikâk”⁸ ismiyle köle pazarları kurulmuş ve Bağdat da bu önemli merkezlerden biri olmuştur. Savaşlarda ganimet olarak alınan ve pazarlarda meta olarak satışa söz konusu olan bu insanlar, sosyal statüsüne uygun olarak kendi işlerinin halli veya karşılıklı hediyelik eşya olarak takdim edilebiliyor ve amaçlarına göre de ayrı ayrı adlandırılıyorlardı. Bu kimselerin pahaları da bu kategoriye ve kendi güzellik ve özel yeteneklerine göre değişiyordu. Hatta hangi milletten hangi köle veya câriyelerin ne tür özelliklere sahip oldukları da kategorik olarak belirlenmiş durumdaydı.⁹

⁵ İbn Hacer el-Askalâni, *Bulûğu'l-Merâm min Edilleti'l-Ahkâm*, nşr. Semîr b. Emin ez-Zuheyrî (Riyad: y.y., 1424/2003), 437. Geniş bilgi için bk. Hatalmış, *Abbasi Halifelerin Ümmüveled Eşleri*, 23-35.

⁶ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2/300.

⁷ Ahmet Şefik, *er-Rikka fi'l İslam*, çev. Ahmet Zeki (Kahire: Müessesetü'l Hindevî, 2012), 15.

⁸ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân fi Tevârîhi'l-A'yân*, nşr. Muhammed Berekât (Dimeşk: y.y., 1434/2013), 12/216.

⁹ Bk. Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslam'ın Rönesans'ı*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 195-207.

2. ANNELERİ ÜMMÜVELED OLAN HALİFELER

Abbasi devlet yönetiminde kadınların hatta câriyelerin ağırlığının oldukça fazla olduğu iddia edilebilir. Zira Abbasilerin ilk dönemi için tespit ettiğimiz yirmi bir Abbasi halifesinden sadece üç halifenin annesi hürdür. Bu halifeler ise meşhur olan künyeleriyle; Seffâh, Mehdî ve Emîn'dir.

Abbasi devletinin ilk halifesi olan ve kısaca Seffâh lakabıyla tarihe geçen Ebu'l-Abbâs Abdullah'ın annesi hür bir kadın olan Abdullah b. Abdullah'ın kızı (ربة) Rîta'dır.¹⁰

Humeyme'de 126/744 yılında doğan ve on beş yaşında hilafet makamına, üçüncü Abbasi halife olarak oturan Mehdî de hür bir kadından dünyaya gelmiştir. Mehdî'nin annesi, soyu Himyeri kralına dayanan Ümmü Mûsâ bnt. Mansûr el-Himyeri'dir.¹¹ Yezîd b. Velîd'in annesi Yezdicerd'in kızı, İbrahim b. Velîd'in annesi ise Berberiydi.¹²

Abbasi Devleti'nin ilk dönem halifelerinden annesi ümmüveled olmayan üç halifeden bir diğeri ise Ebu Mûsâ künyesine sahip Emîn olarak bilinen Muhammed b. Hârûn'dur. Abbasi Devleti'nin altıncı halifesi olan Emîn'in annesi "Ümmü Cafer" olarak bilinen (أم جعفر زبيدة بنت جعفر بن المنصور) Zübeyde bnt. Cafer, Emîn'i 170/786 yılında dünyaya getirmiştir.¹³ Abbasi halifeleri içerisinde Emîn'den başka babası ve annesi Haşimî olan bir başka halife yoktur.¹⁴

Yukarda da bahsettiğimiz bu üç halife dışında Abbasilerin "Emîrû'l-Ümerâlar" dönemine kadar gelen diğer on sekiz halifesinin hepsi ümmüveled yani câriye çocuklarıdır. Ümmüveledlik durumunu sadece Abbasilere has kılmak elbette ki yanlış bir tespit olur. Zira Emevî Devleti'nin son halifesi olan ve el-Cezire'de doğmuş olan Mervân b. Muhammed b. Mervân el-Hımâr'ın (II. Mervân 127-132/744-750) da annesi, aynı şekilde Kürt bir câriyedir.¹⁵ Abbasilerde belki farklı olan ve dikkat çeken, oranın bu denli yüksek olmasıdır.

¹⁰ Ebû'l-Hasen, el-Mes'ûdi, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, nşr. Abdullah İbrâhîm es-Sâvî (Kahire: Dâru's-Sâvî, ts.), 1/292, 3/251.

¹¹ Ya'kûbî, *et-Târîh* (Beirut: y.y., 2010), 268; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem*, nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ- Mustafâ Abdulkâdir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412/1992), 7/336; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, nşr. Hamdî ed-Demirdâş (Mekke: Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1425/2004), 202.

¹² Adnan Demircan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 57.

¹³ Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdi, *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, nşr. Esad Dâğır (Kum: Dâru'l-Hicre, 1409/1989), 4/225; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 9/218.

¹⁴ Diyârbekrî, *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi'n-Nefis* (Beirut: Dâru Sâdır, ts.), 2/333. Geniş bilgi için bk. Ahmet Çelebi, "Abbasiler Devri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 3/167-168.

¹⁵ Taberî, *et-Târîh*, 7/442; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/260; Hudarî Bek, *Muḥâdârâtü târîhi'l-ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Ümeviyye*, thk. Muhammed Osmanî (Beirut: y.y., 1986), 550; Geniş bilgi için bk. Hasan Kurt, "Mervân II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/227-229.

Maalesef, kaynaklarımızda ümmüveledlerin tamamı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bunlar arasında kendi dönemlerinde yaptıklarıyla ve müdahil olmuş oldukları olaylarla kendinden söz ettirmiş olanlar ve bu vesile ile kaynaklarımızda kendine yer bulmuş olanlar vardır. Ümmüveled olan halife ve annelerini kronolojik olarak şöyle sıralamak mümkündür:

2.1. Ebu Cafer el-Mansûr (136-159 / 754-775)¹⁶

Abbasi Devleti'nin en güçlü ikinci halifesi olan *Ebu Cafer el-Mansûr'un* annesi, babası Muhammed b. Ali el-Abbasi'nin câriyesi olan Sellâme isimli Berberi bir kadındır.¹⁷ Berberi olan bu câriye aynı zamanda Abbasilerin ilk halifesi olan Seffâh'ın da üvey annesiydi.

2.2. Mûsâ el-Hâdî (175-176 / 785-786)

Abbasi Devleti'nin dördüncü halifesidir. Annesi kısaca Hayzürân (الخيزران) olarak bilinen el-Hayzürân bint Atâ el-Cüreşiyye (öl. 173/789 adlı câriyedir.¹⁸ Abbasi Devleti'nin görkemli beşinci halifesi olan Hârûn er-Reşîd'in de annesidir. Ümmüveled olan ve el-Mehdî'nin de eşi olan Hayzürân, eşinin ölümünden sonra iki oğlunun halifelik dönemlerinde de etkili olmuştur.

2.3. Hârûn er-Reşîd (176-193 / 786-809)

Abbasilerin beşinci Halifesi olan Hârûn er-Reşîd'in annesi aynı şekilde bir önceki halife olan Hâdî'nin annesiyle aynı olan Hayzürân (الخيزران) adlı câriyedir.¹⁹ Daha sonra Abbasilerin sekizinci halifesi olarak tahta oturacak olan oğlu Mu'tasım, Hârûn er-Reşîd'in (ماردة) Mârîde adlı Soğdu bir Türk câriyesinden dünyaya gelmiştir.²⁰

2.4. el-Me'mûn (197-218 / 813-833)

Abbasi Devleti'nin yedinci halifesi olan *el-Me'mûn'un* annesi, (مرآجل) Merâcîl adlı bir câriyedir.²¹

¹⁶ Halifelerin görev süreleri ile ilgili gün, ay ve yıl tarihleri için bk. Yılmaz Öztuna, *Devlet ve Hanedanlar İslam Devletleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2005), 1/114-115.

¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 7/335, 8/107; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 1/210.

¹⁸ Dineverî, *el-Ma'ârif*, nşr. Servet Ukkâşe (Kahire: el-Hey'etu'l-Mişriyyetu'l-Âmme, 1413/1992), 381; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 207.

¹⁹ Geniş bilgi için bk. Kasım Kırbıyık, "Hayzürân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/106-107.

²⁰ Ya'kübî, *et-Târîh*, 303; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 392; Geniş bilgi için bk. Zekeriya Kitapçı, *Mukaddes Çevreler ve Eski Hilafet Ülkelerinde Türk Hatunlar* (Konya: y.y., 2005), 66.

²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 8/320; Geniş bilgi için bk. Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 19/101.

2.5. Mu'tasım (218-227 / 833-842)

Abbasi Devleti'nin sekizinci halifesi olan *Mu'tasım*'ın annesi, Türk asıllı (ماردة) Mâride adlı bir câriyedir.²² Cârîye çocuğu olan *Mu'tasım*'ın Karâtis ve Suca' adlı iki cârîyesinden de Vâsik ve Mütevekkil Alellâh dünyaya gelmiştir.

2.6. Vâsik-Billâh (227-232 / 842-847)

Abbasilerin dokuzuncu halifesi olan *Vâsik*'ın annesi (قراطيس) Karâtis adlı bir Rum cârîyedir.²³ Vâsik Billâh'ın cârîye olan Kurb'tan da (255-256/869-870) yıllarında halife olan Mühtedî Billâh dünyaya gelmiştir.

2.7. Mütevekkil (232-247 / 847-861)

Abbasilerin onuncu halifesi olan *Mütevekkil*'in annesi Şucâ' (شجاع) adında Harezmlî bir cârîyedir.²⁴ Mütevekkil'in Habeşîye Rumiyye adlı cârîyesinden de kendisinden sonra halife olan oğlu Müntasır dünyaya gelmiştir.

2.8. Müntasır (247-248 / 861-862)

Abbasilerin on beşinci halifesi *Müntasır*'ın annesi Habeşîye Rumiyye (حبشية رومية) adlı bir cârîyedir.²⁵

2.9. Müsta'in (248-252 / 862-866).

Abbasi Devleti'nin on ikinci halifesi *Müstâ'in*'in annesi Muhârik (مخارق) adında Slav bir cârîyedir.²⁶

2.10. Mu'tez (252-255 / 866-869)

On üçüncü sırada halifelik makamına oturan *Mu'tezz*'in annesi Kabîha (قبيحة) isimli bir cârîyedir.²⁷ *Mu'tezz*'in hilafeti esnasında sarayı kuşatan Salih Vasif et-Türki tarafından Kabîha'nın servetine el konulduktan sonra Mekke'ye sürüldüğü kaynaklarda belirtilir.²⁸

²² Ya'kûbî, *et-Târîh*, 303; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 392; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 2/733.

²³ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 393; Kadir İnan, "Vâsik- Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/548-549.

²⁴ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 393; el-Ya'kûbî, *et-Târîh*, 307.

²⁵ Ya'kûbî, *et-Târîh*, 313; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 6/107.

²⁶ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, 315.

²⁷ Ya'kûbî, *et-Târîh*, 315; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, 316. Annesinin Sakalibiye'den olduğu da söylenir. Bk. Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, 146.

²⁸ Zehebi, *el-İber fi Haberî men Ğaber*, nşr. Ebû Hâcir Muhammed Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kutubul-İlmiyye, ts.), 1/366; Geniş bilgi için bk. Philip K.Hitti, 2/735.

2.11. Mühtedî-Billâh (255-256 / 869-870)

Ebû Abdillâh (Ebû İshâk) el-Mühtedî Billâh Muhammed b. Hârûn el-Vâsiğ-Billâh el-Abbâsî 218/833 veya 219/834 yılında Katul'da Rum asıllı Kurb (قرب) adlı bir câriyeden dünyaya gelmiştir.²⁹

2.12. Mu'temid-Alellâh (256-278 / 870-892)

Ebu'l Abbas Ahmed b. Mütevekkil (16 Recep 256/19 Haziran 870) halifelik makamına oturduktan sonra el-Mu'temid unvanını alan 15. Abbasi halifesi Hakîr isimli (حقير) bir câriyeden dünyaya gelmiştir.³⁰ Onun Fityân (فتيان) isimli Rum kökenli bir câriye olduğu da rivayet edilmiştir.³¹

2.13. Mu'tazîd (278-289 / 892-902)

Abbasi halifesi olan *Mu'tazîd* Abbasilerin etkin isimlerinden olan ve kardeşi Mu'temid'in naib-i hilafeti olan (halife vekili) Muvaffak'ın (öl. 278/891) (ضرار) Dirâr adındaki câriyesinden 242/857 yılında Samerra'da dünyaya geldi.³² Babası Muvaffak el-Abbas da aynı şekilde Ümmü İshâk lakabıyla meşhur Eshar isimli bir Rum câriyeden dünyaya gelmiştir.³³ Mu'tazîd'in Çiçek ve Şağab adlı iki Türk câriyesinden, kendisinden sonra on yedinci ve on sekizinci sırada halifelik makamlarına oturan Müktefi ve Muktedir dünyaya gelmiştir.

2.14. Müktefi (289-295 / 902-908)

On yedinci halife olan Mu'tezîd'in oğlu *Müktefi'nin* annesi, güzelliğiyle dillere destan olmuş olan Çiçek (جيجك) adında bir Türk câriyedir.³⁴

2.15. Muktedir (295-319 / 908-932)

On sekizinci halife olan *Muktedir'in* annesi (أم المقتدر) lakaplı Şağab (شغب) adlı Türk kökenli bir câriyedir. Abbasi döneminin en uzun süreli halifelik görevini yürütmekle beraber Abbasi tarihinde 13 yaşında hilafete geçen en küçük halife olarak tarihe geçmiştir. Bu sebeple güçlü bir kadın olan anne ümmüveled Şağab, bu yirmi beş yıllık dönemde kendisinden söz ettirmiştir. Kendisiyle ilgili ilerleyen sayfalarda daha detaylı bilgi verilecektir.

²⁹ Mes'ûdi, *Murûcu'z-Zeheb*, 4/96; Hañib el-Bağdâdi, *Târîhu Bağdâd*, nşr. Mustafâ Abdulkâdir Añâ (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1996), 4/117.

³⁰ Mes'ûdi, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, 320.

³¹ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 12/103.

³² Mes'ûdi, *Murûcu'z-Zeheb*, 4/143; Geniş bilgi için bk. Ali Aktan, "Mu'tazîd- Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/383-384.

³³ Bk. Abdülkerim Özaydın, "Muvaffak el-Abbas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek. 2/332-334.

³⁴ Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 1/273; Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Silatu Târîh et-Taberî* (Beirut: Dâru't-Turâs, 1387/1967), 10/138.

2.16. Kâhir Billâh (319-321 / 932-934)

Abbasi Devleti'nin en karışık döneminde halife olan Kâhir Billâh (قبول) Kabûl adlı Mağribli bir câriyeden dünyaya gelmiştir.³⁵ Kâhir Billâh halifelik makamından indirilmiş³⁶ ve gözlerine mil çektirilerek, Bağdat sokaklarında dilencilğe mahkûm edilmiştir. Bu dramatik hayatının³⁷ yanında başka bir câriye olan üvey annesi Şağab ile uzun süren mücadelesiyle de tarihe geçmiştir.³⁸

2.17. Râzî Billâh (322-328 / 934-940)

Muktedir'in ikinci câriyesinden oğludur. Annesi Zelûm (ظلم) adlı bir Rum câriyeydi.³⁹ Emîrül-ümerâlar döneminin hemen başında yer alan Müstekfi Billâh'ın da annesi Rum bir câriyedir.⁴⁰

3. ÜMMÜVELEDLERİN ETKİLERİ

Abbasi devletinde ümmüveledlerin bazen doğrudan bazen dolaylı olarak devlet idaresinin farklı birimlerine müdahaleleri eksik olmuyordu.⁴¹ Zira bahsi geçen ümmüveledler, halife anneleri olmalarının yanı sıra, çoğunlukla da bir önceki halifenin hanımı konumundaydılar. Bu sebeple hem eş olarak hem de anne olarak, kayıtlara geçmemiş olsa da, hepsinin idare üzerindeki etkilerinin varlığını tahmin etmek zor olmasa gerektir. Bunlar arasında en çok öne çıkan ve kaynaklarda kendilerinden çokça bahsedilen ümmüveledler, Hayzürân ve *Ümmü Muktedir* namıyla meşhur Şağab'dır.

3.1. Hayzürân (الخيزران)

Yemenli Atâ el-Cüreşiyye adlı bu câriye,⁴² fiziki güzelliği ve boyunun uzunluğuyla, "hint kamışı, bambu ağacı" anlamına gelen Hayzürân lakabıyla meşhur olmuştur. Zekiliği yanında fiziki güzelliği, Halife üzerinde en etkili gücüydü. Abbasi Devleti'nin en güçlü dönemlerinde eşi Mehdî ve ondan dünyaya getirdiği iki oğlu olan Hâdî ile Hârûn'un halifelik dönemlerinde en etkin halife eşi ve halife annesi olarak tarihte yerini almış, lehinde ve aleyhinde birçok şeyin yazıldığı, söylendiği

³⁵ Taberî, *et-Târîh*, 11/154; Hañîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/193.

³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, nşr. Umar Abdusselâm Tedmurî (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997), 7/17.

³⁷ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzu'd-Durer*, 5/366; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/76, 206. Geniş bilgi için bk. Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Kâhir-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/171-172.

³⁸ Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 279.

³⁹ Taberî, *et-Târîh*, 11/284; Sûlî, *Ahbaru'r-Râdî billâh*, 1; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 282; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzu'd-Durer ve Câmi'u'l-Ğurer*, nşr. Hey'et (b.y.: y.y., 1380-1415/1960-1994), 5/368.

⁴⁰ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 394; Taberî, *et-Târîh*, 11/349. Geniş bilgi için bk. Abdülkerim Özyayın, "Müstekfi-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/139-140.

⁴¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. Nahide Matar Hasan, "Sultatu'l Cevârî fi'l-Asri el-Abbasi (158-334)", *Journal of Education College Wasit University* 1/2 (2007), 118-119.

⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 5/273.

bir hanım olmuştur.⁴³ Abbasi sarayına geliş süreci ve öncesi için farklı rivayetler vardır. Sakifli bir Arabın kölesi iken Yemen'deki Cüreş'ten bir köle tüccarı tarafından satın alınıp Mekke'deki köle pazarına getirildiği ve Halife Ebu Cafer el-Mansûr'un (öl. 158/775) dikkatini çekmesi üzerine oğlu Mehdî için satın alındığı rivayet edilir. Mehdî Rey'de iken Hayzürân bir sene ara ile câriyesi olarak Hâdî ve Hârûn er-Reşîd'i dünyaya getirir.⁴⁴ Abbasi Devleti'nde iki halifenin de annesi makamına ulaşan tek kadındır.⁴⁵ İlerleyen zamanlarda aralarında kız kardeşi Esmâ'nın da yer aldığı Yemen'deki aile bireylerini Bağdat'a getirtmiş ve saraya aldırılmıştır. Halife Mehdî, Hayzürân'ı hac ve umre için Mekke'ye gönderir ve bu sırada sarayda bulunan Hayzürân'ın bekâr kız kardeşi Esmâ ile evlenir. Hayzürân Bağdat'a dönüşünde halife Mehdî, iki kız kardeşle aynı anda nikâhlı olamayacağı için tercihini Hayzürân'dan yana yapmış ve Esmâ'yı, yüklü mihir ve hibe vererek, boşadıktan sonra Hayzürân'ı hicri 159. senesinde hür yeni bir eş olarak kendine almıştır.⁴⁶ Halife Mehdî'nin kadınlara olan düşkünlüğü sebebiyle böylesi büyük bir krizin merkezinde olan Hayzürân, bu problemlili süreci büyük bir soğukkanlılıkla yönetmesini bilmiştir. Halife eşi ve halifelerin annesi olan Hayzürân'ın saraya intisap edişinden itibaren nüfuz ve gücü açısından üç döneminden kısaca bahsetmek mümkündür.

3.1.1. Mehdî Döneminde Hayzürân

“Hükmedici ve nüfuzlu bir kadın olan Hayzürân, Mehdî'nin müsamahakâr ve yumuşak huylu karakterinden de faydalanarak onu ve bütün sarayı etkisi altına almıştı. Devlet işlerine açıkça müdahale ediyor, istediği gibi emirler verip istemediği şeyleri yasaklıyor veya verilen hükümleri bozuyordu. Yemen'de Cüreşli bir kişinin elinde hizmetçi bulunan kardeşi Gıtrîf'i yanına getirtip arkasından Yemen'e vali tayin ettirmesi, oğulları ve Hârûn'un Mehdî tarafından başka hanımından çocukları bulunmasına rağmen veliaht gösterilmesi, onun halifenin nezdindeki itibarının ve gücünün bir belirtisidir.”⁴⁷

⁴³ Günümüzde de Hayzürân hakkında müstakil çalışmalar yapılmıştır. Bk. Nabia Abbott, *Two Queens of Baghdad Mother and Wife Hârûn Al-Rashid* (Chicago: The University of Chicago Press, 1946. Bu kitabın Türkçe tercümesi için bk. *Hayzurân ile Zübeyde Bağdat'ın iki Kraliçesi*, çev. Suat Kaya. (Ankara: Yurt Kitap Yayın, 2000) Bu kitabın orijinali için); Erkan Taha Abd - Tefâul Abdullatif Casim, “Devru'n-Nisâi fi hükmi devleti beni'l Abbas hilale el-Asri'l-Abbasi' evvel el-Hayzürân ennemüzeccen”, *Mecelletü'l Meleviyye li'd-Dirasâti'l- Asâriyye ve't-Tarihîyye* 5/11, (Şubat 2018), 223-238.

⁴⁴ Suyûfî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 1/208; Cevâd, Mustafa, *Seyyidatu'l-Balati'l Abbasiyye* (Beyrut: Daru'l Keşşaf, 1950), 13.

⁴⁵ Suyûfî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 1/208.

⁴⁶ Câhiz, *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-azdâd* (el-Memleketü'l Müttehide/Birleşik Krallık: Müessesetü'l Hindavî, 2017), 182-183; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, nşr. Abdullâh b. Abdi'l-Muhsin et-Turkî (Kahire: Dâru Hicr, 1418/1997), 13/478.

⁴⁷ Kırbıyık, “Hayzürân”, 17/106. Geniş bilgi için bk. Mustafa Hizmetli, “Abbasiler Döneminde Kadının Siyasetteki Rolü: Hârûnürreşîd'in annesi Hayzürân ve eşi Zübeyde Örneği”, 3. *Uluslararası Avrasya Spor Eğitim ve Toplum Kongresi Tam Metin Kitabı* (Mardin, 15-18 Kasım 2018), 1241-1251.

Bilgi ve becerisini geliştirmiş, zamanın en büyük âlimlerden olan İmam Evzâî (öl. 157/774)'den fıkıh dersi almıştır.⁴⁸ Zaman zaman halifeyi kızdırdığı halde bas-kın karakterinden olsa gerektir ki, Mehdi kendisine çok karşı koyamıyordu. Bu durum ile ilgili o dönemde yaşamış ve tanıklık etmiş olan tarihçi Vâkidi'nin anlattığı olay, Hayzürân'ın Mehdi döneminde sadece devlet üzerinde değil aynı zamanda halife üzerinde de güçlü bir etkisinin varlığına işaret eder. Vâkidi bizzat şahit olduğu şu olayı anlatır:

Bazı olayları yazmak üzere Halife Mehdi'nin yanına gitmiştim. Bir ara yanından ayrılıp, beklememi isteyerek Hayzürân'ın yanına girdi, biraz sonra büyük bir öfkeyle geri döndü. Sebebini sorduğumda; 'Hayzürân'ın yanına girdiğimde birdenbire üzerime saldırıp elbiselerimi yırttı. 'Senin elinden ne hayır gördüm ki?' dedi. Şimdi söyle Allah aşkına ey Vâkidi, onu köle pazarından satın aldım, bütün imkânları kendisine sundum, kendimden sonra iki oğlunu da veliaht olarak atadım, daha ne yapayım!' dedi.⁴⁹

Vâkidi'nin naklettiği cümlelerden de anlaşılacağı üzere câriyelikten halifenin eşi konumuna kadar yükselmiş olan Hayzürân, halife olan eşinin elbiselerini yırtabilecek kadar da kendisini güçlü hissetmiştir. Nakledilen olay bir aile tartışması gibi görünse de Hayzürân'ın etkisinin bir göstergesi olduğunu söylemek de mümkündür.

Hayzürân, Mehdi zamanında hem halifeye hem de saraya hâkim olmuş bir hanımdır. Saray; terfi ve atama bekleyen bürokratlar ve ihtiyaç sahibi insanlarla doluydu. Hâlid b. Bermek'in oğlu Yahya, Fars eyalet yöneticisi iken bazı usulsüzlüklerden dolayı Mehdi tarafından hapse atılmıştı. Hayzürân'ın devreye girmesiyle hapisten çıkarılmış ve eski makamına geçmesi sağlanmıştır.⁵⁰

Böylesi önemli bir konumda bulunan bir kimse için, elbette halifenin gözdesi olmak yetmiyor aynı zamanda bunu korumak ve konumunu başkasına kaptırmamak da gerekiyordu. Zira kadınlarla fazla ilgili olan halifenin şık, çekici, kendisini büyüleyen şiir ve şarkılar söyleyen, yanı sıra fiziki güzelliğiyle öne çıkan Maknuâ,⁵¹ Uliye, Hullâ ve Hesnâ gibi câriyeleri, Hayzürân'ın konumunun geleceği açısından dikkat etmesi gereken bir başka problemdi.⁵²

Halife Mehdi'nin meclisinde rahat yer alabilmek ve yönetimde bulunmak için kendisi Yahya b. Bermek'in oğlu Fazl oğlu Hârûn'u da Fazl'ın annesine emzirmek suretiyle sütanne formülünü devreye sokmuştu.⁵³

⁴⁸ Geniş bilgi için bk. Abd-Casim, "Devru'n-Nisâi fi hükmi devleti beni'l Abbas", 226.

⁴⁹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/153; Cevâd Mustafa, *Seyyidatu'l-Balati'l Abbasiyye*, 15.

⁵⁰ Geniş bilgi için bk. Abbott, *Hayzuran ve Zübeyde Bağdat'ın İki Kraliçesi*, 73.

⁵¹ Hayzürân'ın en çok kışkırdığı câriyelerden biriydi. Çok güzel bir yüze, ince kalça ve bacaklara sahipti. Doğduğu şehir olan Medine'de şarkıcı diye ün salmıştı. Mehdi onu veliaht iken 100 bin dirhem ile satın almıştı. Bk. Fatma Mernissi, *Hanım Sultanlar (İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar)*, çev. M. Ali Kayabar&Filiz Nayır (İstanbul: Cep Kitapları A.Ş., 1992), 67.

⁵² Geniş bilgi için bk. Abbott, *Hayzuran ve Zübeyde Bağdat'ın İki Kraliçesi*, 54.

⁵³ Geniş bilgi için bk. Hatalmış, *Abbasi Halifelerin Ümmüveled Eşleri*, 109.

Kocası Mehdî şiddetlenen hastalığıyla öldüğü zaman oğlu Hâdî Musul'da seferde idi. Hayzürân kocasının ölümünden sonra, yeni halife Bağdat'a gelinceye kadar vezirleri toplayıp gerekli önlemleri almıştı. Askerlerin isyan ve itaatsizlikte bulunmamaları için iki yıllık maaşlarını peşin olarak vermek suretiyle devlete bağlılıklarını sağlamıştır.⁵⁴

3.1.2. Halife Olan Oğlu Hâdî'nin Katili Olarak Hayzürân

Yeni halifenin annesi olarak oğlunun bu döneminde daha da rahat ve güçlü olma beklentisinin içinde iken Hayzürân tam tersi bir durumla karşılaşmıştır. Zira Mehdî dönemindeki gücünü sürdürmek istemesi ve Hâdî'nin de bunu kabul etmek istemeyişi, Hayzürân ile yeni halife olan oğlu Hâdî'nin aralarındaki çatışmanın temelini oluşturuyordu. Bundan önceki dönemlerde genelde saraydaki kavgaların temelinde vezirler arası hâkimiyet mücadelesi yer alırken, bu sefer durum farklıydı. Perde arkasında bizzat devleti yöneten bir halife eşi ve halife annesi ile bunu kabul etmeyen ve hâkimiyetini paylaşmak istemeyen, yeni halife olmuş bir evladın kavgası söz konusuydu. Bir ip-te iki cambazın oynayamayacağı gerçeği tam da burada kendini göstermişti. Çok güçlü bir karakter olan Hayzürân'dan, oğlu olan halife bile çekinmekteydi. Zira kendisine karşı gelen kim olursa olsun çekinmeden öldürttü. Kaynaklar, halife olan oğlunu öldürtmesinde yatan temel unsurun bu olduğunu söyler. İbnü'l-Cevzî, her ne kadar bunun uzak bir ihtimal olduğunu söylese de,⁵⁵ İbnü'l-Esir bu olayı detaylı bir şekilde anlatmaktadır.⁵⁶ Hayzürân, kocası Mehdî'nin zamanında da etkin bir konumdaydı. Mehdî onun sözünü ve hatırını kıramazdı. Daha sonra oğlu Hâdî'nin döneminde, kocasının zamanındaki kudretini tekrar elde etmeye çabalamış, dört ay geçmeden onun kapısı halkın başvuru merkezi haline gelmişti. Doğal olarak oğlu halife Hâdî bu durumdan rahatsız olmuş, gönlü kırılmıştı. Bu kırgınlık şu olayda açıkça görülmektedir: Bir gün annesi Hayzürân bürokratik bir atama için kendisine müracaat eder, ancak Hâdî annesinin bu istediğini yerine getirmeyiz. Annesinin, *Mutlaka bu işi yapmalısın. Çünkü bunun için ben Abdullah bin Malik'e söz verdim*, demesi üzerine öfkelenen Hâdî, *Bu adamın işini asla yapmayacağım*, diyerek bu isteği reddetmiştir. Bunun üzerine Hayzürân, halife oğluna, *senden bir daha hiçbir şey istemem*, demesi üzerine Hâdî annesinin karşısında geri adım atmamış ve şu cümlelerle annesini tehdit etmekten de geri kalmamıştır:

Eğer komutanlarımdan veya devlet görevlilerinden birinin sana müracaat ettiğini işitir de onu öldürmez ve mallarını da hazineye devretmezsem, Allah'ın Resulü'ne olan yakınlığımdan mahrum olayım. Nedir bu kapına gelip-gidenler! Seni meşgul edecek bir işin, dini vazifelerini sana ha-

⁵⁴ Taberî, *et-Târîh*, 8/188; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 5/267.

⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/334.

⁵⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 5/268-269.

tırlatacak bir mushafın, seni koruyacak bir evin yok mu? Kapını bir Müslim veya gayrimüslime açtığını sakın görmeyeyim!

Bu tehditlere karşı annesi öfke ile oradan ayrılır. Ancak Hâdî, bununla yetinmez, annesinin saray üzerindeki etkisinden duyduğu rahatsızlığı saray çevresindekilerle paylaşarak onlara şunları söyler: "Ben mi daha fazla muhteremim, siz mi, yoksa validem mi, yoksa sizin valideniz mi?" şeklinde bir soru sorar. Onlar da: *Sen ve validen daha muhteremsiniz*, cevabı üzerine Hâdî: "Hanginiz validenizden söz edilmesini, filanın validesi şöyle yaptı böyle yaptı denilmesini arzular?" diye sorunca hiçbirimiz arzu etmeyiz, karşılığı üzerine Hâdî: "O halde ne hakla validemin yanına gidip sözlerini şuraya buraya naklediyorsunuz?" şeklindeki sert uyarısı, artık kimse-nin Hayzürân'nın kapısına uğramaması için yeterli olmuştur. Halife Hâdî, annesinin baskın karakterinden tamamen kurtulmak için onu zehirli bir yemek ile zehirlemek ister, ancak annesi bunu anlayıp kendisine gönderdiği yemeği yemeyince kurtulur. Bu olay anne ile oğul arasında artık bardağı taşıran son damla olmuştur. Bu sebeple Hayzürân, Hâdî'ye karşı büyük bir kin ve garaz duymaya başlamıştır. Halife Hâdî'nin, kardeşi Hârûn er-Reşîd'i veliahtlıktan ihraç ve oğlu Cafer'i onun yerine tayin etmek istediğini anlayan Hayzürân, kendisi bu sefer bir anneden beklenmeyen hamlesini yapmıştır. Farklı rivayetlerle beraber ağırlıklı görüşe göre, Hayzürân sarayda, hasta olan oğlu halife Hâdî'yi câriyeleri vasıtasıyla ağzını kapat-tırıp üzerine oturarak öldürmüştü ve soğukkanlılığını koruyarak vezir Yahya b. Hâlid Bermekî'ye ölümünü bildirmiş, kendisine muti olacak olan er-Reşîd'in halife seçil-me sürecini bizzat yönetmiştir.⁵⁷

Başka bir görüşe göre ise Hâdî'nin kardeşi olan Hârûn'un yerine oğlu Caferi ve-liaht tayin edeceği duyumu üzerine Hayzürân, bu planın uygulanmaması için onu öldürtmüştür.⁵⁸

Hadi öldüğü zaman Hayzürân'ın söylediği şu söz bu anlamda dikkat çekicidir: "Bu gece bir bir halifenin ölümünü, birinin halifelikliğini ve bir diğer halifenin de doğumunu konuştuk. Hâdî öldü, Hârûn Halife oldu, Me'mûn doğdu."⁵⁹

3.1.3. Hârûn er-Reşîd Döneminde Hayzürân

Kendisine asi olan halife oğlunu bertaraf edip emrine muti diğer oğlu olan Hârûn er-Reşîd'i halife seçtirince Hayzürân tekrar eski gücünü ele geçirmiş ve büyük servet sahibi olmuştu. Siyasi ve ekonomik gücü bir arada tutan Hayzürân, artık

⁵⁷ Câhız, *er-Resâil*, nşr. Ali Bû Melham (Beyrut: Dâru Mektebetu'l-Hilâl, 2002), 1/318; Taberî, *et-Târîh*, 8/206; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 5/268; İbn Haldûn, *et-Târîh*, 3/272; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer* (Kahire: el-Ma'baatu'l-Hüseyniyye, ts.), 2/12. Geniş bilgi için bk. Zeydan, *İslam Uygarlık Tarihi*, 2/476-477; Cevâd, *Seyyidatu'l-Balati'l Abbasiyye*, 18; Nahide Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/16-17; Hatalmış, *Abbasi Halifelerin Ümmüveled Eşleri*, 106-106.

⁵⁸ İbnü'l-Ṭıktakâ, *el-Fahrî fi'l-Edebi's-Sultâniyye ve'd-Duveli'l-İslâmiyye*, nşr. Abdulkâdir Muḥammed Mâyûd (Beyrut: Dâru'l-Ḳalemi'l-Arabî, 1418/1997), 189-190.

⁵⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 5/267.

tekrar eski gücüne, kuvvetine kavuşmuştur. Hayzürân'a yakın olan ve daha önce birçok krizi beraber yöneten Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî bu dönemde devleti, Hârûn'dan çok Hayzürân'a danışarak yürütüyordu.⁶⁰ Devletin bütün işleri onun onayından geçiyordu. Oğlu Hârûn'u yeğeni olan Zübeyde⁶¹ ile evlendirmiş ve hala sıfatı yanına, artık kayın valide namını da eklemiştir.⁶² Hârûn için güzelliğiyle maruf hanımı Zübeyde ile "Kasrû'l Huld" denilen Sarayında şiiir ve güzel câriyelerin şarkılarıyla beraber gününü geçirmesi, en önemli iş haline gelmişti.⁶³ Hârûn'u Zübeyde ile meşgul eden Hayzürân, devlet işlerini de Yahya üzerinden yürütüyordu. Yıllık geliri 160 milyon dirheme ulaşmıştı. Bu miktar Abbasi Devleti'nin haraç gelirinin yaklaşık yarısı kadardı."⁶⁴

Hicri 370 yılında ölen Hayzürân'ın na'sı, bizzat halife olan oğlu Reşîd tarafından taşınarak Kureyş mezarlığında defnedilmesiyle⁶⁵ bir halifenin eşi, bir halifenin annesi ve annesi olduğu bir diğer halifenin katili olarak bir döneme damgasını vuran Hayzürân dönemi de sona ermiştir.

Hârûn, toplam yedi hür kadın ile evlendiği hâlde⁶⁶ bunlardan doğan çocukların değil de câriyelerden doğanların halife olmaları bu cariyelerin halife üzerindeki etkisinin sonucudur. Hayzürân gibi ümmüveledler, devletin merkezinde yer almış ve üç halifenin döneminde de saray ve bürokrasi ile beraber güçlü bir mali yapıyı da elinde bulundurmuş ve toplumsal etkiye sahip icraatlardan da geri kalmamıştır. Ömer b. Mihrân gibi mali durumlarıyla ilgilenen kâtipleri vardı.⁶⁷ Hz. Peygamberin evini Haccâc b. Yusuf satın almış ve "Dâru İbn Yusuf" ismiyle bir eve dönüştürmüştü. Hayzürân'ın burayı satın alarak mescide dönüştürmesi önemli bir toplumsal faaliyetidir.⁶⁸

Hayzürân'ın İslam tarihindeki önemi, sadece yukarda bahsettiğimiz ve Mehdî dönemiyle sınırlı olan devlet işlerindeki etkisi değil, aynı zamanda oğullarını başa geçirmesi, Abbasi Devleti'nin siyasi yaşamına verdiği yöndür.⁶⁹

⁶⁰ Taberî, *et-Târîh*, 8/234.

⁶¹ Zübeyde Hanım için bk. Kadir, Kan, "Abbasi Sarayında Hayırsever ve Entelektüel Bir Hanımefendi: Zübeyde bt. Câfer", *İSTEM* 23 (2014), 143-194.

⁶² Taberî, *et-Târîh*, 5/23.

⁶³ Geniş bilgi için bk. Abbott, *Hayzuran ve Zübeyde Bağdat'ın İki Kraliçesi*, 150.

⁶⁴ Zeydan, *İslam Uygarlık Tarihi*, 2/477.

⁶⁵ Taberî, *et-Târîh*, 8/238; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 5/285.

⁶⁶ Hârûn'un evlendiği hür kadınlar ve bunlardan dünyaya gelen çocukları için bk. İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, 13/213.

⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân fi Tevârihi'l-A'yân*, nşr. Muhammed Berekât vd. (Dimeşk: y.y.,1434/2013), 12/455.

⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 2/247.

⁶⁹ Abbott, *Hayzuran ve Zübeyde Bağdat'ın İki Kraliçesi*, 71.

3.2. Şağab (أم المقتدر / شغب)

Kaynaklarımızda "Şağab" isminden çok "Ümmü'l-Muktedir" namıyla yer almıştır. Asıl ismi Garib olup Rum asıllı olduğu ifade edilmekle berber Türk kökenli bir câriye olduğu da söylenmiştir.⁷⁰ Kocası Mu'tezid Billâh ile evlendikten sonra kendisine Şağab denilmiştir.⁷¹ Fakat o hep *Ümmü'l-Muktedir* olarak öne çıkmıştır. Şağab, câriyesi bulunduğu ve daha sonra kocası olan halife Mu'tezid Billâh üzerinde etkili olmuştur. Ancak en çok etkili olduğu dönem oğlu Muktedir dönemi ve sonraki dönemlerdir. Bu dönemlerde siyasetin yanı sıra ekonomik açıdan da büyük bir gücü elinde bulunduruyordu. Bu açıdan bakıldığında Ümmü'l-Muktedir'in etkisini siyasette, bürokraside ve sosyal hayatta olmak üzere kısaca üç başlık altında toplamak mümkündür.

3.2.1. Siyasi Etkisi

Güçlü bir karakter olan Şağab, kocası Mu'tezid, oğlu Muktedir ve daha sonra Muktedir'in yerine geçen Muktedir'in üvey kardeşi ve aynı zamanda süt emzirmiş olması sebebiyle, sütanesi olduğu Kâhir Billâh üzerinde doğrudan baskı kurmuştur. Kaynaklarda Kocası Mu'tezid üzerindeki baskısından çok, oğlu olan Muktedir'in hilafeti süresince siyasetteki baskısından bahsedilmektedir. Özellikle de bu dönemde haşmeti, yüceliği ve nüfuzu tartışmasızdı.⁷² Namı "es-Seyyide" olarak ün salmıştı. Özellikle Muktedir döneminde "Seyyide emretti" denildiğinde "Ümmü'l-Muktedir" olan Şağab anlaşılırdı.⁷³ Ancak Muktedir'in öldürülmesinden sonra tahta gelen Kâhir Billâh dönemi Şağab için çok kötü günler olmuştur.⁷⁴ Sebebi ise yeni halife Kâhir Billâh'ın onu siyasetine müdahale ettirmemesiydi. Ancak Muktedir döneminde 25 sene boyunca adeta devleti ve siyaseti avucuna almış olan Şağab için bundan vazgeçmesi kolay olmamış ve bu müdahaledeki ısrarı bütün mal varlığına el konulmasına, kendisine işkence yapılmasına hatta ölümüne sebep olmuştur.⁷⁵

3.2.2. Bürokratik Etkisi

Muktedir'in annesi ile halası, bürokratik atamalarda ve görevden almalarda yetkinlerdi. Birçok vezirin atamasında ve görevden alınmasında annesi doğrudan etkili olmuştur.⁷⁶ Onun devletin genelinde olmakla beraber özellikle de bürokraside etkin bir hale gelmesi, 13 yaşında halifelik makamına oturtulan oğlu Muktedir döneminde zirveye ulaşmıştı. Bu 25 senelik müddette en güçlü ve her istediğini yapan

⁷⁰ Geniş bilgi için bk. Zeydan, *İslam Uygarlık Tarihi*, 2/456; Zekeriyâ Kitapçı, "Abbasi Hilafetinde Örnek Bir Türk Anası Şağab Hatun", *Türk Dünyası Araştırmaları* 70 (Şubat 1991), 1-64.

⁷¹ Taberi, *et-Târîh*, 5/670.

⁷² İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/63. Geniş bilgi için bk. İhsan Arslan, "Abbâsi Devlet Yönetiminde Kadınların Etkisi: Seyyide Şağab Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/40 (Ekim 2015), 827-840.

⁷³ Cevâd, *Seyyidatu'l-Balati'l Abbasiyye*, 89.

⁷⁴ Sulaf Feyzullah Hasan, *Devru'l Cevari ve'l Kahramanat fi dari'l Hilafeti'l Abbasiyye* (Dımaşk: y.y. 2013), 114.

⁷⁵ Suyûfi, *Târîhu'l-Hulefâ*, 1/279; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/63; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 13/321.

⁷⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/50; Zehebi, *el-İber*, 2/8.

ve yaptıran bir konumdaydı. Bu sebeple bütün bürokratlar ondan çekinir veya onu razı etmenin yollarını ararlardı. En kritik atamalarda onun etkisi görülmekteydi. İstedikini istediği makamda tutuyor, istediğini de azledebiliyordu. Toplum tarafından tenkide uğrayan bu duruma rağmen İbn Ebi'ş-Şevârib'i kadı olarak makamında tutmuş, aynı şekilde kadı İbn İshak el-Behlul'den de vakıflar ile ilgili istediği fetvaya zorla almıştır. Aynı şekilde Münis el-Muzaffer'in yerine kardeşinin oğlu Hârûn b. Ğarib'i atamaya çalışmıştır.⁷⁷ Muktedir döneminde Hamid el-Abbâs başta olmak üzere İbnü'l-Fürât el-Âkûlî gibi seçkin kişilerin vezir atanmalarında, muhalif gördüğü Ali b. İsa'yı da vezirlikten azledilmede etkin rol oynamıştır.⁷⁸ Muktedir döneminde kendisi için bunlar sorun olmaz iken Muktedir'in öldürülmesi üzerine halifelik makamına oturan üvey oğlu Kâhir Billâh döneminde durum tam tersine dönmüş ve bütün yetkisi elinden alınmıştır.

Şağab, doğrudan adaleti ilgilendiren ve kadılık makamı dışında bağımsız bir birim olan "Divânü'l-Mezâlîm"i aktif bir şekilde kullanmıştır. Bugünkü istinaf mahkemesi mesabesinde olan bu birim, bir nevi halk mahkemesi konumundaydı. Herkese açık olduğundan insanlar problemlerini doğrudan buraya taşıyabiliyorlardı.

Bu birim, Hilafet merkezi Bağdat'ın er-Rusâfe semtinde, haftada bir defa olmak üzere cuma günleri toplanırdı. Başkanlığını ise Şağab yapardı. Sümeyl adında bir kadını başmabeyinci olarak atayarak gelen dilekçelerin incelenmesiyle görevlendirmiştir. İlk dönemlerde bu durum halk tarafından yadırganmış, ancak belli bir süre sonra mağduriyetlerin giderilmesini sağladığı için kabul görmüştür.⁷⁹

3.2.3. Sosyal Etkisi

Sosyal alan ile ilgili yaptığı işlerin başında Bağdat'ın merkezinde yaptırdığı hastane gelmektedir. Kendi adıyla kurduğu bu hastaneye Sinân b. Sâbit el-Harranî ismiyle meşhur olan doktoru atamış, kendisine ve diğer hastane çalışanlarının her birine aylık 600 dinar maaş bağlayarak bu hastaneye kendi özel bütçesinden yıllık 7.000 dinar aktarmıştır.⁸⁰ Sosyal anlamda bazı vakıflar kurmuş, özellikle de hacıların rahat hac yapmaları, su ihtiyaçları için bu vakıftan paralar harcamıştır.⁸¹ Kâhir Billâh tarafından bütün serveti alınıp, vakıf malları da zorla elinden alındıktan sonra hiç parasının kalmadığını söylemesinden sonra yapılan aramalardan 130.000 dinar bulunup ona da el konulması,⁸² servet noktasında sahip olduğu birikimi gösteren önemli bir veridir.

⁷⁷ Geniş bilgi için bk. Sulaf Feyzullah, *Devru'l Cevari ve'l Kahramanat fi dari'l Hilafeti'l Abbasiyye*, 121-122.

⁷⁸ İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtu'z-Zamân*, 16/455. Geniş bilgi için bk. Hatalmış, *Abbasi Halifelerin Ümmüveled Eşleri*, 165-166.

⁷⁹ Taberî, *et-Târîh*, 11/67; Geniş bilgi için bk. Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar*, 13.

⁸⁰ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 14/807; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 1/276.

⁸¹ Sulaf Feyzullah, *Devru'l Cevari ve'l Kahramanat fi dari'l Hilafeti'l Abbasiyye*, 121.

⁸² İbnü'l-Cevzi, *el-Muntażam*, 13/321.

4. EI-KAHRAMÂNİYE (القهرمانية)

Abbasi devlet yapısında etkisi bilinen “el-Kahramâniye”⁸³, Abbasiler içinde özellikle de Hayzürân ve Şağab’ın elde ettikleri güçte ve devlet üzerindeki nüfuzlarında kendisini göstermiştir. Bazı örneklerde görüldüğü şekliyle el-Kahramâniye; “devlet içinde adeta kadınlar cenahında kurulmuş, idareyi doğrudan etkileyen, saray içi bir devlet” gücünden ibarettir.

Devlet hiyerarşisinde el-Kahramâniye, bir kadın için önemli bir makamdı. Abbasi toplumunda cariyeler kategorisinde olmakla beraber, cariyeliğin en üst mertebisini temsil ediyordu.⁸⁴ Hilafet saraylarının girdisi çıktısı⁸⁵, halifenin haremi de dâhil saraydaki kimselerin bütün masrafı, ihtiyaçlarının giderilmesi hep el-Kahramâniye hanımlardan sorulurdu. Bu sebeple onların büyük harcama yetkileri olurdu. Halifeye çok yakın olup onunla görevleri icabı sıkı temas halinde bulduklarından, bu kadınların idarî, hatta askerî erkân üzerinde de büyük nüfuzları vardı. Halife ve çevresindekiler, özellikle vezirler, onlarla herhangi bir sürtüşmeye girmekten son derece çekinirlerdi.⁸⁶

Dolayısıyla el-Kahramâniye, halifenin üzerindeki etkisinden bürokrasinin bütün noktalarına kadar Abbasi hilafetinde kadınlar için ihdas edilmiş, üst seviyede önemli resmî devlet makamlarından biriydi. Bu yapının gücünün Abbasi Devleti boyunca etkin olup olmadığına dair geniş bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bununla birlikte sadece Şağab’ın bile oğlu el-Muktedir döneminde 25 sene gibi uzun bir süre boyunca kadınlar eliyle yönetime müdahale edebilmesi el-Kahramâniye’nin ne denli güçlü bir yapı olduğuna delalet etmektedir. el-Kahramâniye’nin devlet yönetimindeki gücünü gösteren en güzel örnek, başarılı bir vezir olan Ali b. İsâ el-Cerrâh’ın (301-304/913-917; 315-316/927-928) yaşadıklarıdır. O, göreve gelir gelmez haksız birçok uygulamaya son vererek yeniliklere imza attı. Mekke ve Fars bölgelerine konulmuş olan haksız vergileri kaldırdı. Askerlere fazla verilen paraları kesti, sosyal ve dini yaşama dair olan alanları ıslah etti. Hastane ve camileri onardı, imam ve müezzinleri maaşa bağladı, içkiyi yasakladı, yoksul vatandaşlara maaş bağladı. Ekonomik alanında ithalat ve ihracat vergi oranlarına yeni bir düzenleme getirdi, rüşvetle mücadele için Divânu’l-Merâfik’ı görevlendirdi.

el-Kahramâniye’nin etkisini göstermesi bakımında kayıtlara geçmiş olan şu vaka önemlidir: el-Kahramâniye’den olan Ümmü Mûsâ vezirle görüşmek için saraya gelir ancak kâtip vezirin müsait olmadığını söyleyince kâtime kızan Ümmü Mûsâ

⁸³ “Vekil, hazinedar” gibi anlamlara gelen Farsça kökenli musta’reb bir kelimedir. Bk. Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğâni* (Beirut: Dâru İhyâ'it-Turâsi'l-Arabî 1415), 2/401.

⁸⁴ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğâni*, 11/176

⁸⁵ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğâni*, 11/176. Geniş bilgi için bk. Sulaf Feyzullah, *Devru'l Cevari ve'l Kahramanat fi dari'l Hilafeti'l Abbasiye*, 33.

⁸⁶ Zeydan, *İslam Uygarlık Tarihi*, 2/381. Geniş bilgi için bk. Kitapçı, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 14.

saraydan ayrılır. Daha sonra olayı öğrenen vezir durumun vehametini bildiği için kâtibini arkasından da oğlunu özrünü beyan etmek için Ümmü Mûsâ'ya gönderir. Ancak vezirin tüm bu ısrarına rağmen Ümmü Mûsâ vezirin özrünü kabul etmez. Daha sonra halifenin yanına giden Ümmü Mûsâ Şağab'ın da hazır bulunduğu bir sırada veziri şikâyet ederek hakkında iftiralarda bulunmuştur. Bunun üzerine Halife Muktedir, bunca hizmetlere imza atmış başarılı veziri olan Ali b. İsâ'yı zaman geçirmeden 8 Zilhicce 304/2 Haziran 916 tarihinde Pazartesi günü azlederek tutuklatmıştır.⁸⁷ Tek başına bu olay bile el-Kahramâniye'nin gücünü, devlet üzerindeki hegemonyasını göstermesi açısından dikkate değer bir durumdur.

Devlet üzerinde etkin olan el-Kahramâniye'yi bu kadar güçlü kılan; bu makamın halife annelerin ve eşlerinin yetkisinde olmasıydı. Mesela on üç yaşında iken halifelik makamına getirilen el-Muktedir'in annesi Şağab'ın câriyesi olan Şeml el-Kahramâniye, kadı ve fukâhanın toplandığı "Divânü'l-Mezâlim"e rahat girip çıkabiliyordu.⁸⁸ Muktedir'in annesi olan Şağab belki de el-Kahramâniyelerle orayı da denetliyordu. el-Kahramâniye, görünen devlet yapısının içinde, adeta görünmeyen yapılanmanın gücüydü. Ümmüveledler halifenin hanım câriyeleri olarak etkin iken onun ölümünden sonra halife olan oğlunun dönemiyle etkileri daha güçlü hâle geliyordu.

el-Kahramâniyelerden olan Semel, Rusâfe'de İmam Ebu Hanife'nin kabrine yakın bir yerde cuma günleri oturarak kadıların katılımıyla mezalim mahkemelerine bakmamaya başladı. İlk zamanlarda bu durum toplum tarafından hoş karşılanmadıysa da daha sonra haksızlıkları ortadan kaldırıyor olması sebebiyle hoş görülmeye başlandı.⁸⁹

SONUÇ

Abbasi Devleti'nin emîrî'l-ümerâlar dönemi öncesindeki "mutlak hâkimiyet" dönemi olarak adlandırılabilir süre zarfında halifelik yapan yirmi bir halifenin on sekizi ümmüveleddir. Bunlardan Hayzürân ve Şağab gibi bazı ümmüveledlerin devletin işleyişine olan aleni müdahaleleri tarih kaynaklarımızda genişçe yer bulmuştur. Ümmüveledler bazen doğrudan, bazen atadıkları bürokratlarla ve bazen de el-Kahramâniye ile devlet içerisinde etkin ve yetkinlerdi. Onların komutan atamalarından, vezir tayinine kadar müdahaleleri söz konusu olmuştur. Sadece siyasi alanda değil aynı zamanda kurdukları yardım vakıflarıyla ve bunlara yapılan bağışlarla elde ettikleri ekonomik güç, onları sosyal alanda da toplum üzerinde etkili kılmıştı.

⁸⁷ Hudarî Bek, *Muhâdarâtü târihi'l-ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 384; Çelebi, "Abbâsiler Devri", 3/301. Geniş bilgi için bk. İhsan Arslan, *Muktedir'in Halifeliği ve Şahsiyeti* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 62-64.

⁸⁸ Kalkaşendî, *Measiru'l-inafe fi mealimi'l-hilafe* (Beyrut: y.y., ts.), 1/276.

⁸⁹ Geniş bilgi için bk. Cevâd, *Seyyidatu'l-Balati'l-Abbâsiyye*, 89.

Yirmi bir Abbasi halifesinden on sekizinin annesinin cârîye sıfatını taşımış olmasını sıradan bir durum olarak değerlendirmek mümkün görünmemektedir. Zira bu kadar yüksek sayıda ümmüveledin olmasının tesadüf olamayacağı düşünülmektedir. Geçmişlerinde cârîye olan bu ümmüveledlerin yüzlerce cârîye ve saray kadını içinden tebarüz ederek halifenin odalık makamını elde etmeleri, ona yakın olmaları, bir cârîye için dünyada elde edebilecek en yüksek makamdır. Bundan daha ileri olan ise, doğurdıkları erkek çocukların, halifenin hür eşlerinin çocuklarına rağmen veliaht olarak mevcut halifelerin onayından geçirilmesi veya saray erkânı tarafından bu evlatlarının diğer hür kadınların çocuklarının önüne geçirilip halife olarak onaylanmasıdır. Bu durum başlı başına ümmüveledlerin sarayda ve siyasi sistem içerisindeki etkilerini göstermesi noktasında önemlidir. Nitekim Mehdî'nin peşe Hayzürân'ın iki oğlu olan Hâdî ve Hârûn'u kendisinden sonra veliaht olarak ataması da bu güçlü etkinin neticesidir. Ümmüveledlerin bu etkilerinin sebepleri, belki de özel bir çalışmanın konusudur. Ancak bu ümmüveledlerin; zekiliklerinin yanı sıra güzellikleri, şiir ve şarkının rağbet edildiği bir dönemde güzel şiir okuma ve şarkı söyleme gibi halifenin duyu ve gönlüne hitaplarıyla adeta onu mest etmelerini, ümmüveledlerin halife üzerindeki etkisinin kaynağı olarak belirtmek mümkündür. Nitekim toplumları yöneten sultanların da duyu ve akıllarını etkileyen câriyelerin etkisinde kalmaları, birçok konuda onlar tarafından yönlendirilmeleri mümkündür. Değişik yönleriyle halife üzerinde etkin olan bu ümmüveledler, sadece vezir veya vali atayan ya da azleden değil, aynı zamanda en üst makam olan halifeyi de belirleyen bir konumda olmuşlardır. Bu güçlerini hür kadın olan halife eşlerine rağmen kullanabilmişlerdir. Ümmüveled Şağab döneminde en etkin olan el-Kahramâniye, saray içinde kadınlardan müteşekkil en güçlü bir yapı olarak Abbasi sarayındaki kadınlar saltanatının önemli bir sacayağı olarak zaman zaman kendinden bahsettirmiştir. Bazı olaylar sebebiyle el-Kahramâniyeden bahsedilmesinden başka bu yapı hakkında maalesef kaynaklarda daha fazla bilgiye ulaşamadığımızı ifade etmek istiyoruz.

KAYNAKÇA

- Abbott, Nabia. *Hayzuran ve Zübeyde Bağdat'ın İki Kraliçesi*. çev. Suat Kaya. Ankara: Yurt Kitap Yayın, 2000.
- Aktan, Ali. "Mu'tazid-Billâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/383-384. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aktan, Hamza. "Hz. Peygamber Döneminde Kölelik Olgusu ve İnsan Özgürlüğüne Kur'anî Yaklaşım". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2001), 59-79.
- Arslan, İhsan. "Abbâsî Devlet Yönetiminde Kadınların Etkisi: Seyyide Şağab Örneği". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/40 (Ekim 2015), 827-840.

- Altınay, Ahmet Refik. *Kadınlar Saltanatı*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2011.
- Arslan, İhsan. *Muktedir'in Halifeliği ve Şahsiyeti*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Arslan, İhsan. "Abbâsî Devlet Yönetiminde Kadınların Etkisi: Seyyide Şağab Örneği". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/40 (Ekim 2015), 827-840.
- Bozkurt, Nahide. "Hâdî-İlelhak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/16-17. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bozkurt, Nahide. "Me'mûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/101-104. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Maḥbûb el-Leysî. *er-Resâil*. nşr. Alî Bû Melḥam. Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, 2002.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Maḥbûb el-Kinânî. *Kitâbü'l-Meḥâsin ve'l-azdâd. el-Memleketü'l Müttehîde/Birleşik Krallık: Müessesetü'l Hindavî*, 2017.
- Cevâd, Mustafa. *Seyyidatu'l-Balati'l Abbasiyye*. Beyrut: Daru'l Keşşaf, 1950.
- Çelebi, Ahmet. "Abbasiler Devri". *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. ed. Kenan Seyithanoğlu. 13 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.
- Demircan, Adnan. *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Demircan, Ali Rıza. *Kur'an ve Sünnet Işığında Cariyeler ve Sömürülen Cinsellikler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, Alî b. el-Ḥuseyn el-Ḳureşî. *el-Eğânî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ' i't-Ṭurâsi'l-Arabî, 1415/1995.
- Ebû'l-Fidâ', Ebû el-Fidâ' İsmâ'îl b. Alî. *el-Muhtaşar fi Ahbâri'l-Beşer*. 4 Cilt. Kahire: el-Maḥbaatu'l-Ḥuseyniyye, ts.
- ed-Diyârbekrî, Ḥuseyn b. Muḥammed b. el-Ḥasan. *Târîhu'l-Ḥamîs fi Ahvâli Enfesi'n-Nefis*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdır, ts.
- el-Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Sufyân el-Fârisî. *el-Ma'rife ve't-Târîh*. nşr. Ekrem Dîyâ el-Umerî. 3 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1401/1981.
- el-Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Measiru'l-inafe fi mealimi'l-hilafe*. Beyrut: y.y., ts.
- Erkan Taha Abd - Casim Tefâul Abdullatif. "Devru'n-Nisâ fi hükmi devleti beni'l Abbas hilale el-Asri'l-Abbasi'l evvel el-Hayzürân ennemûzecen". *Mecelletü'l Meleviyye li'd-Dirasâti'l-Asâriyye ve't-Tarihiyye* 5/11 (Şubat 2018), 223-238.
- Günaltay, Şemseddin. "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü". *Belleten* 6/ 23, 24 (Temmuz 1942), 177-205.

- Eraslan, Sibel. *Kadın Sultanlar*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- Hatalmış, Ali. *Abbasi Halifelerin Ümmüveled Eşleri*. Ankara: İlahiyât, 2020.
- Hañib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Añmed b. Alî. *Târîhu Bağdâd*. nşr. Muştafâ Abdulkâdir Añâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- Hasan, Sulaf Feyzullah. *Devru'l Cevârî ve'l Kahramanat fi dari'l Hilafeti'l Abbasiyye*. Dimeşk: y.y., 2013.
- Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Hizmetli, Mustafa. “Abbasiler Döneminde Kadının Siyasetteki Rolü: Hârûnürreşid'in annesi Hayzürân ve eşi Zübeyde Örneği”. 3. *Uluslararası Avrasya Spor Eğitim ve Toplum Kongresi Tam Metin Kitabı* (Mardin, 15-18 Kasım 2018), 1241-1251.
- Hudârî Bek, Muhammed b. Afifi el-Bacurî. *Muñâdarâtü târihi'l-ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Ümeviyye*. thk. Muhammed Osmanî. Beyrut/Lübnan: y.y., 1986.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muñammed b. Muñammed b. Haldûn. *Dîvânu'l-Mubtede' ve'l-Haber fi Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve men 'Âsarahum min Zevî's-Se'ni'l-Ekber*. nşr. Halîl Şehâde. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1988.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâil b. Omer b. Kesîr ed-Dimeşkî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. nşr. Abdullâh b. Abdi'l-Muhsin et-Turkî. 21 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muñammed Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-Ma'arif*. nşr. Servet Ukkâşe. Kahire: el-Hey'etu'l-Mişriyyetu'l-Âmme, 1413/1992.
- İbn Sa'î, Taceddîn Ali b. Enceb. *Nisâu'l Hulefâ*. thk. Şevket Turavâ (Erşim: 10.07.2020). www.libraryofarabicliterature.org
- İbnü'd-Devâdârî, Seyfuddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî. *Kenzu'd-Durer ve Câmi'u'l-Ğurer*. nşr. Heyet. 9 Cilt. B.y.: y.y., 1380-1415/1960-1994.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî. *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem*. nşr. Muñammed Abdulkâdir Añâ, Muştafâ Abdulkâdir Añâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen Alî b. Ebî'l-Kerem Muñammed el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târîh*. nşr. Umar Abdusselâm Tedmurî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997.
- İbnü't-Ûıktakâ, Muñammed b. Alî b. Tabâtabâ. *el-Fahrî fi'l-Edebi's-Sultâniyye ve'd-Duveli'l-İslâmiyye*. nşr. Abdulkâdir Muñammed Mâyû. Beyrut: Dâru'l-Çalemi'l-Arabî, 1418/1997.

- İnan, Kadir. “Vâsik- Billâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- İnce, Rûveyda Sağlam. *Kur'an'da Kölelik Konusu*. Ankara: Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Kan, Kadir. “Abbasi Sarayında Hayırsever ve Entelektüel Bir Hanımefendi: Zübeyde bt. Câfer”. *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikisi Dergisi* 23 (2014), 143-194.
- Keleş, Ahmet. “İslam Geleneğinde Tarihin Öznesi Sorunu”. *İslâmî İlimler Dergisi* 3/2 (2008), 63-75.
- Kırbıyık, Kasım. “Hayzürân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/106-107. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kitapçı, Zekeriya. *Mukaddes Çevreler ve Eski Hilafet Ülkelerinde Türk Hatunlar*. Konya: y.y., 2005.
- Kitapçı, Zekeriya. “Abbasi Hilafetinde Örnek Bir Türk Anası Şağab Hatun”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 70 (Şubat 1991), 1-64.
- Kurt, Hasan. “Mervân II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/227-229. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Kâhir Billâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/171-172. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Köse Feyza, Betül. *Cariye*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Mernissi, Fatima. *Hanım Sultanlar (İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar)*. çev. M. Ali Kayabar&Filiz Nayır. İstanbul: Cep Kitapları A.Ş., 1992.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. el-Huseyn b. Ali. *et-Tenbih ve'l-İşrâf*. nşr. Abdullah İbrâhîm es-Sâvî. Kahire: Dâru's-Sâvî, ts.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. el-Huseyn b. Ali. *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*. nşr. Esad Dâğır. 4 Cilt. Küm: Dâru'l-Hicre, 1409/1989.
- Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslam'ın Rönesansı*. çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Mutahhari. *Tarih ve Toplum*. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991.
- Nahide Matar Hasan. “Sultatu'l Cevârî fi'l-Asri el-Abbasi. (158-334), *Journal of Education College Wasit University*, 1/2 (2007), 112-122.
- Özaydın, Abdülkerim. “Muvaffak el-Abbas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek 2/332-334. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Özaydın, Abdülkerim. “Müstekfi Billâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/139-140. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.

- Özkan, Mustafa. "Tarihin Öznesinin Tespitinde, Kur'an'ın Tarih İlmine Katkısı/Kaynaklığı Üzerine -Bedir Savaşı Örneği". *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 8/16 (2010), 19-33.
- Öztuna, Yılmaz. *Devlet ve Hanedanlar İslam Devletleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2005.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Sakaoğlu, Necdet. *Bu Mülkün Kadın Sultanları Valide Sultanlar, Hârunlar, Hasekiler, Kadınefendiler, Sultanefendiler*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2008.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu. *Mir'âtu'z-Zamân fî Tevârihi'l-A'yân*. nşr. Muhammed Berekât vdğr. 23 Cilt. Dimeşk: y.y. 1434/2013.
- Sıddıkî, Mazharuddîn. *Kur'an'da Tarih Kavramı*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1982.
- Şûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yaḥyâ. *Aḥbâru'r-Râđi Billâh vel-Muttaḳî Lillâh Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*. nşr. J. Heyworth Dunne. Mısır: Maḥbaatu's-Sâvî, 1354/1935.
- Suyûtî, Celâlu'd-Dîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Târîhu'l-Hulefâ*. nşr. Ḥamdî ed-Demirdâş. Mekke: Mektebetu Nizâr Muştafâ el-Bâz, 1425/2004.
- Şefik, Ahmet. *er-Rikka fi'l-İslam*. Fransızcadan çev. Ahmet Zeki. Kahire: Mektebetü'n-Nafize, 2010.
- Uçok, Bahriye. *İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1963.
- Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk, ve Şîlatu Târîh et-Ṭaberî*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387/1967.
- Ya'ḳûbî, Ebû Ya'ḳûb Aḥmed b. İshâk. *et-Târîh*. Beyrut: y.y., 2010.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbasiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Aḥmed b. Osmân b. Ḳâyâmâz. *el-İber fî Ḥaberi men Ğaber*. nşr. Ebû Hâcir Muhammed Zağlûl. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, ts.
- Zeydan, Corci. *İslam Uygarlık Tarihi*. çev. Nejdî Gök. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Wafî, Ali Abdulwahid. "İslamiyet'e Göre Kölelik". çev. Kemal Işık. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (1961), 207-212.